

Jakub POTULSKI

Uniwersytet Gdański

Rosja w poszukiwaniu modelu reżimu politycznego – „poliarchia zachodnia” czy „azjatycka demokracja”

Jednym z podstawowych obszarów zainteresowań nauk politycznych jest klasyfikacja różnych form rządzenia. Jak pisał Andrzej Antoszewski, nauka o systemach politycznych stanowi ważny, jeśli nie wiodący segment politologii. Analiza tego, kto i w jaki sposób uzyskuje dostęp do władzy państwowej, jak przebiega proces podejmowania wiążących członków danej zbiorowości decyzji, jakie są prawne i faktyczne możliwości ich kwestionowania oraz na jakich zasadach ponoszona jest odpowiedzialność rządzących – to główne zadania nauki o systemach politycznych, koncentrującej się na opisie i wyjaśnianiu powtarzalnych wzorców zachowań politycznych i instytucjonalnych ram, które je wyznaczają¹. Znaczącym problemem w badaniach nad systemami politycznymi jest fakt, iż organizacje polityczne (państwa) różnią się znacznie pod względem organizacji i pojmowania roli władzy. Badacze mają zatem do czynienia z mnogością i zróżnicowaniem czasowym i przestrzennym form politycznych, a zatem występuje także wielość i niejednoznaczność kategorii, za pomocą których politycy i teoretycy opisują systemy polityczne. Brak jest zgody co do kryteriów, według których można by skonstruować uniwersalny system klasyfikacji. Niemniej jednak, jak pisał Andrew Heywood przy analizie i klasyfikowaniu systemów politycznych do najczęściej stosowanych parametrów zalicza się: 1) Kto rządzi? Czy udział w życiu politycznym jest ograniczony do jakiegoś elitarnego ciała lub grupy uprzywilejowanej, czy obejmuje całe społeczeństwo? 2) W jaki sposób podporządkowuje się społeczeństwo? Czy posłuszeństwo wobec rządu jest wynikiem groźby i użycia siły, czy negocjacji i kompromisu? 3) Czy władza rządu jest scentralizowana, czy

¹ A. Antoszewski, *Metodologiczne aspekty badań nad współczesnymi systemami politycznymi*, „Studia Nauk Politycznych”, nr 1, styczeń 2004, s. 79.

podzielona? Jakie rodzaje wzajemnej kontroli są stosowane w tym systemie politycznym? 4) Jak się zdobywa i przekazuje władzę rządową? Czy ustroj jest otwarty i oparty na rywalizacji, czy monolityczny? 5) Jakie są relacje pomiędzy państwem a jednostką w zakresie praw i obowiązków? Jaki jest ich podział pomiędzy rządem a obywatelami? 6) Jaki jest poziom rozwoju materialnego? Jak zamożne jest społeczeństwo pod względem materialnym i w jakim stopniu bogactwo jest rozdzielone? 7) Jak zorganizowane jest życie gospodarcze? Czy gospodarka jest dopasowana do rynku, czy planowana i jaką rolę gospodarczą odgrywa rząd? 8) Jak stabilny jest ustroj? Czy ustroj panuje już jakiś czas i czy potrafi zaspokoić nowe potrzeby i poradzić sobie z nowymi wyzwaniami?².

Te kryteria stanowią podstawę dla różnorodnych klasyfikacji współczesnych ustrojów politycznych. Najpopularniejsze obecnie podejście do problematyki klasyfikacji ustrojów politycznych stara się uwzględnić trzy główne cechy ustroju – jego aspekty polityczne, gospodarcze oraz kulturowe i zakłada, że cechą wyróżniającą poszczególne ustroje polityczne jest przede wszystkim sposób w jaki te czynniki wiążą się ze sobą. Uważa się że we współczesnym świecie można wyróżnić pięć typów ustrojów: 1) poliarchie zachodnie; 2) nowe demokracje; 3) ustroje Azji Wschodniej; 4) ustroje islamskie; 5) ustroje wojskowe³. Szczególnie interesującą kategorią w tej klasyfikacji są zwłaszcza tzw. nowe demokracje, czy też inaczej mówiąc demokracje nieskonsolidowane (nieustabilizowane). Ich pojawienie się jest skutkiem tzw. trzeciej fali demokratyzacji. Samuel Huntington, który wprowadził to pojęcie do szerokiego obiegu naukowego, uważał, iż trzecia fala demokratyzacji zaczęła się w latach siedemdziesiątych upadkiem prawicowych dyktatur Grecji, Portugalii i Hiszpanii, a jej kulminacją był upadek komunizmu w wyniku wschodnioeuropejskich przemian lat 1989–1991, który zapoczątkował proces demokratyzacji, który w dużym stopniu opierał się na modelu zachodniej demokracji liberalnej⁴.

Kategoria „nowe demokracje” odnosi się przede wszystkim do państw byłego bloku wschodniego i krajów powstałych po rozpadzie ZSRR i tak będzie traktowana w artykule, którego celem jest analiza specyfiki procesów demokratyzacji i odwrotu od demokracji w krajach byłego bloku wschodniego. Kategoria ta sugeruje, iż kraje te odchodząc od do-

² A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 37–38.

³ Ibidem, s. 39.

⁴ Por. S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 2009, s. 31–35.

tychczasowego modelu polityczno-gospodarczego podjęły proces transformacji, którego efektem ma być system nie różniący się od poliarchii zachodnich. Jednakże dziedzictwo autorytaryzmu i specyficzne problemy społeczne wywołane procesami demokratyzacji i budowy gospodarki rynkowej każą te państwa traktować jako systemy odrębne. Dlatego też odróżnia się demokracje skonsolidowane (poliarchie zachodnie) od demokracji nieskonsolidowanych („nowe demokracje”, „demokracje niedojrzałe”, „wyłaniające się demokracje”), w których wartości liberalizmu nie zdołały jeszcze przeniknąć całkowicie praktyki politycznej, a tym bardziej się w niej utrwalić⁵.

Z uwagi na specyfikę procesów transformacji oraz swoją różnorodność, grupa państw byłego bloku wschodniego stanowi chyba największy problem dla współczesnych badaczy systemów politycznych, którzy starają się tworzyć klasyfikację współczesnych ustrojów politycznych. Wydaje się, iż kategoria „nowe demokracje” jest nie do końca użyteczna ze względu na wielość rozwiązań występujących w poszczególnych państwach znaczące różnice pomiędzy nimi w tym co można określić jako poziom demokratyzmu. Pojawienie się niejednoznacznej kategorii „nowe demokracje” wydaje się wyrazem trudności związanych z próbami jednoznacznej klasyfikacji). Można odnieść wrażenie, iż jest to raczej klasyfikacja „tymczasowa”, czy też „sytuacyjna” wynikająca z dużej płynności ustrojów tychże państw i odnosząca się do rzeczywistości przekształcającej się.

Obserwując wydarzenia zachodzące w tych państwach można dostrzec, że stan określany jako „nowa demokracja”, czy też „demokracja nieskonsolidowana” jest do pewnego stopnia stanem przejściowym związanym z okresem transformacji. Co to oznacza w praktyce? Oznacza to, iż można dostrzec, że kraje byłego bloku wschodniego podzieliły się na dwie podstawowe grupy: te w których proces transformacji ustrojowej przyniósł akceptację dla modelu liberalnej demokracji i kraje te zmierzają wyraźnie w kierunku urzeczywistnienia modelu „poliarchii zachodniej”, a stabilność demokracji nie jest zagrożona oraz drugą grupę, w której procesy transformacji ustrojowej wywołały kryzys wewnętrzny, który skutkował odwrotem od demokracji (trzecia fala odrotu od demokracji), a kraje te zamiast realizować wartości zawarte w modelu

⁵ Por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 29–34.

poliarchii zachodniej zaczęły zmierzać ku realizacji odmiennego modelu ustrojowego określanego mianem „ustrojów Azji Wschodniej”, który stał się największą alternatywą dla modelu poliarchii zachodniej.

Czym różnią się te dwa modele i jaka jest specyfika ustrojów klasyfikowanych jako „ustroje Azji Wschodniej” i na czym polega siła ich oddziaływania? Poliarchię zachodnią można scharakteryzować w rozmaity sposób. Przyjmuje się, iż najistotniejszą cechą tych systemów jest to, że są one demokracjami liberalnymi co oznacza, że żadnej grupie społecznej nie odmawia się możliwości ekspresji jej interesów politycznych, prawa do organizowania się dla celów politycznych, uczestnictwa w wyborach, prawa do reprezentacji parlamentarnej oraz do walki w obronie jej interesów. W reżimach tych ochronie podlega zarówno wolność, jak i polityczna równość jednostek. Jak się przyjmuje w literaturze przedmiotu demokracje liberalne cechuje to, że władza należy do wybieralnych i odpowiedzialnych wyłącznie przed elektoratem funkcjonariuszy publicznych. Władza wykonawcza podlega ograniczeniom, mniejszości etniczne, kulturowe, religijne itp. mają prawo do zachowania odrębności, ochrony tożsamości oraz do reprezentacji politycznej, brak jest barier dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, istnieje system alternatywnej informacji, zaś rządy prawa, na straży których stoją niezawisłe sądy, chronią jednostkę przed nadużyciami władzy⁶.

Twórca terminu poliarchia jako sposobu opisu systemu rządzenia Robert Dahl uważał, iż główne cechy poliarchii to: 1) rząd znajduje się w rękach wybranych urzędników; 2) wolne i uczciwe wybory; 3) fakt, że właściwie wszyscy dorośli mają prawo głosu; 4) nieograniczone prawo do ubiegania się o urząd; 5) wolność wypowiedzi oraz prawo do krytyki i protestu; 6) dostęp obywateli do alternatywnych źródeł informacji; 7) co najmniej względna niezależność ugrupowań i stowarzyszeń od rządu⁷. Nawiązując do tradycji Roberta Dahla przyjmuje się, iż ustroje poliarchiczne wyróżniają się dwiema cechami ogólnymi: względnie dużą tolerancją wobec opozycji, która wystarcza przynajmniej do tego, aby kontrolować arbitralne skłonności rządu oraz szansę uczestnictwa w życiu politycznym są na tyle rozpowszechnione, aby zagwarantować wysoki stopień zaangażowania obywateli⁸.

⁶ Ibidem, s. 28.

⁷ Por. R. Dahl, B. Stinebrickner, *Współczesna analiza polityczna*, Warszawa 2007, s. 127–130.

⁸ A. Haywood, op. cit., s. 39.

Trzecia fala demokratyzacji przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych spowodowała, iż pojawiło się przekonanie, iż następuje globalne upowszechnienie się modelu poliarchii zachodniej. Na tej podstawie Francis Fukuyama wysnuł wniosek o końcu historii będącym wynikiem postępującego, wzajemnego upodobniania się, na wzór zachodnioeuropejskich liberalnych demokracji, wszystkich ustrojów politycznych⁹. Zapowiedzi Fukuyamy co do „końca historii” okazały się przedwczesne i nadmiernie optymistyczne, gdyż już na początku lat dziewięćdziesiątych można było dostrzec zjawiska, które sugerowały, iż możemy mieć do czynienia ze zjawiskiem trzeciej fali odwrotu od demokracji. Sam Samuel Huntington w swojej pracy przewidywał, iż taka fala odwrotu może nadejść i starał się wskazywać jakie mogą być przyczyny i formy możliwej trzeciej fali odwrotu, w krajach, w których uwarunkowania utrzymania się demokracji są słabe¹⁰. Trzecia fala odwrotu od demokracji okazała się być bardzo specyficzna, gdyż nie oznaczała prostego odwrotu od demokracji, rozumianej jako model poliarchii zachodniej, ku autorytaryzmowi, ale oznaczała zakwestionowanie modelu zachodniej demokracji liberalnej jako jedyne go modelu, który może stanowić podstawę dla szybkiego rozwoju społeczno-gospodarczego. W latach dziewięćdziesiątych w środowisku międzynarodowym poliarchiom zachodnim wyrósł konkurent w postaci krajów Azji Wschodniej. Szybki rozwój gospodarczy krajów Azji Wschodniej (na przełomie XX i XXI w. tempo wzrostu gospodarczego krajów Azji Północno-Wschodniej, a także Południowo-Wschodniej było do dwóch do czterech razy wyższe niż w krajach zachodnioeuropejskich i USA) zmienił układ sił we współczesnym świecie, a kraje tego regionu dzięki rozwojowi gospodarczemu i potencjałowi demograficznemu stały się realną siłą geopolityczną zdolną do rywalizacji z dominującymi jak do tej pory krajami Zachodu. Z uwagi na rosnącą rolę krajów tego regionu zaczęto dostrzegać, iż posiadają one swoją specyfikę, która, jak się uważa, wyraża się m.in. w tym, że istnieje odrębna forma polityczna Azji Wschodniej związana ze specyficznym zestawem, tzw. „wartości azjatyckich”, które różnią się od wartości zachodnich, wokół których zbudowane są poliarchie zachodnie.

⁹ Por. F. Fukuyama, *Koniec historii*, Poznań 1996, s. 295.

¹⁰ Por. S. Huntington, op. cit., s. 291–292.

W klasycznej pracy Luciana Pye *Asian power and politics. The cultural dimensions of authority* opublikowanej w 1985 r. autor sugerował, iż paternalistyczna kultura krajów azjatyckich osadzona głównie w tradycji chińskiego konfucjanizmu legitymizuje rozwiązania polityczne o charakterze autorytarnym, czy też soft-autorytarnym¹¹. Komentatorzy i badacze sfery polityki pochodzący z krajów azjatyckich odrzucili interpretację stawiającą znak równości pomiędzy wartościami azjatyckimi i autorytaryzmem zwracając uwagę, iż nie można stosować kategorii wypracowanych w innym kręgu kulturowym do analizy krajów azjatyckich. Podkreślano, iż w tradycji konfucjańskiej istniało pięć zasadniczych obiektów, które otaczano czcią: niebo, ziemia, władza polityczna, własni przodkowie i nauczyciele. Zwracano uwagę, iż do dnia dzisiejszego w społeczeństwach azjatyckich utrzymuje się respekt wobec autorytetów politycznych, rodzinno-społecznych i intelektualnych. Ten system wartości uznawany jest za następstwo ekonomicznej, społecznej i intelektualnej historii i podkreśla się, że oceniać go można jedynie z perspektywy zdolności do takiego ułożenia wzajemnych relacji pomiędzy jednostką a społeczeństwem, ażeby zarówno jednostka, jak i społeczeństwo mogły się rozwijać w pełni i harmonijnie¹².

Jak się uważa istnienie specyficznego zestawu wartości azjatyckich powoduje, że w odmienny sposób kształtują się systemy polityczne krajów azjatyckich, których cechami charakterystycznymi są m.in. wspólnotowość (większy nacisk na wartości wspólnotowe niż indywidualne), personalizm, szacunek wobec autorytetów, istnienie dominującej partii politycznej i silne państwo. Niekiedy uważa się, że cechy te nie oznaczają, że mamy do czynienia z państwami soft-autorytarnymi, ale raczej należy mówić o „azjatyckim stylu demokracji” („asian style of democracy”), który jest budowany wokół innych wartości polityczno-kulturowych¹³. Analizując ustroje Azji Wschodniej zwraca się uwagę na ich dwie podstawowe cechy charakterystyczne: unipolarny charakter władzy politycznej oraz paternalistyczne relacje władzy. Ten pierwszy ele-

¹¹ Por. L. W. Pye, *Asian power and politics. The cultural dimension of authority*, Cambridge–Londyn 1985, s. 31–89.

¹² Por. Zhao Fu San, *Tradycyjne wartości Zachodu z perspektywy Azji*, w: *U podłoża globalnych zagrożeń. Dylematy rozwoju*, pod red. J. Daneckiego, M. Daneckiej, Warszawa 2003, s. 166, 168.

¹³ Por. C. D. Nehr, *Asian style of democracy*, „Asian Survey” 1994, nr 34, s. 949–961.

ment decyduje o architekturze instytucji politycznych (instytucjonalny wymiar systemu), drugi o relacjach wewnątrz systemu i zachowaniach aktorów politycznych (kulturowy wymiar systemu). Władza polityczna w modelu „demokracji azjatyckiej” w większym lub mniejszym stopniu skoncentrowana jest wokół wyraźnego politycznego centrum. Władza polityczna jest unitarna w tym sensie, że jest skoncentrowana w jednym ośrodku władzy: może to być charyzmatyczny przywódca, silna partia polityczna czy też koalicja elit politycznych, biurokratycznych i ekonomicznych. Ta koncentracja władzy pozwala kontrolować społeczeństwa, w których brak jest silnego społeczeństwa obywatelskiego. Cechą charakterystyczną jest tu koncentracja władzy w rękach wąskiej grupy elity politycznej, cieszącej się szacunkiem dzięki silnie zakorzenionej tradycji poszanowania autorytetu wywodzącej się z paternalistycznej etyki konfucjańskiej¹⁴. W zachodniej literaturze politologicznej zwraca się uwagę, że ustroje Azji Wschodniej mają następujące cechy charakterystyczne: 1) są bardziej zorientowane na cele gospodarcze niż polityczne, co oznacza, że najwyższym priorytetem jest wzmocnienie rozwoju i zapewnienie dobrobytu, a nie rozszerzenie wolności osobistej w zachodnim znaczeniu wolności obywatelskiej; 2) istnieje szerokie poparcie dla „silnego” rządu. Silne partie „rządzące” są zwykle tolerowane i panuje ogólny szacunek wobec państwa. Istnieje ogólna akceptacja co do tego, że władza „jak ojciec” powinna kierować decyzjami organów zarówno prywatnych, jak i publicznych, oraz konstruować strategie rozwoju państwa; 3) charakterystyce tej towarzyszy ogólna skłonność do szanowania przywódców ze względu na konfucjańskie poszanowanie lojalności, dyscypliny i obowiązku; 4) w większym stopniu niż na ma to miejsce w zachodnioeuropejskich demokracjach podkreśla się znaczenie wspólnoty i spójności społecznej. Wynika z tego silny nacisk na „myślenie grupowe”, które zwykle ogranicza zakres przyswojenia pojęć takich jak indywidualizm i prawa człowieka, przynajmniej w takim sensie, w jakim rozumiane są one na Zachodzie¹⁵. Należy przy tym pamiętać, iż pomiędzy poszczególnymi ustrojami Azji Wschodniej występują różnice. Wspólne cechy dla poszczególnych modeli nie oznaczają braku różnic, tak w sferze instytucjonalnej, jak i w praktyce politycznej państw, które przypisuje się do określonego modelu.

¹⁴ Kim Yung-myung, „Sungkyun Journal od East Asia Systems” 2003, col. 3, nr 1, s. 54–55.

¹⁵ A. Heywood, op. cit., s. 45.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych elitom politycznym krajów postkomunistycznych kierunek rozwoju wydawał się oczywisty – zachodnia demokracja liberalna. Poliarchie zachodnie wydawały się jedynym właściwym modelem organizacji życia politycznego, gospodarczego i społecznego, który stwarza możliwość rozwoju i dołączenia do grupy krajów wysokorozwiniętych. Z czasem jednak trudności związane z procesami reform i wewnętrzne kryzysy spowodowały w niektórych krajach zakwestionowanie przydatności modelu poliarchii zachodniej i zaczęto szukać wzorców alternatywnych. O ile na początku okresu transformacji wydawało się, iż alternatywą jest albo demokracja albo autorytaryzm o tyle okazało się, że taki „trzeci” wzorzec istnieje i mogą nim być ustroje krajów Azji Wschodniej, które imponowały swoim rozwojem gospodarczym, który niekoniecznie wiązał się z realizacją kryteriów związanych z modelem poliarchii zachodniej i koniecznością reform społeczno-politycznych. Oba modele organizacji systemu politycznego, tj. poliarchie zachodnie oraz ustroje Azji Wschodniej można uznać za systemy zintegrowane, w tym sensie, że zapewniają niezbędny poziom spójności pomiędzy wartościami, strukturami i zachowaniami politycznymi. Stanowią one dziś dwa główne modele organizacji życia społeczno-politycznego.

Jednym z państw należących do tzw. nowych demokracji (tj. krajów, które w rozumieniu tego artykułu przechodząc na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych transformację ustrojową poszukiwały odpowiedniego dla siebie modelu organizacji życia społeczno-politycznego), które przyciąga szczególną uwagę badaczy, a zarazem sprawia trudności z jednoznaczną klasyfikacją jest Federacja Rosyjska. Jest to państwo, na przykładzie którego można dokonać analizy procesów zachodzących w ostatnich dekadach w krajach, które na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przeszły przez „trzecią falę demokratyzacji”, i w których nastąpił odwrót od akceptacji dla modelu poliarchii zachodnich w kierunku realizacji modelu ustrojowego bliższego „ustrojom Azji Wschodniej”.

W wyniku przemian ustrojowych i społecznych zapoczątkowanych dojściem do władzy w 1985 r. w ZSRR Michaiła Gorbaczowa Rosja odrzuciła specyficzny system społeczno-polityczny realizowany w ramach Związku Radzieckiego. Wśród elit władzy wywodzących się z partii komunistycznej rozpowszechniło się przekonanie, że kontynuacja dotychczasowego modelu nie stwarza szansy „wyrwania się” z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Kształtująca się po rozpadzie ZSRR Fe-

deracja Rosyjska stanęła przed problemem dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnosiwiatowej cywilizacji. Aby sprostać wyzwaniom współczesności zdecydowano się na budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskich demokracji (poliarchii zachodnich). Miała to być w sferze materialnej – gospodarka rynkowa, w sferze ustroju – państwo demokratyczne, a w sferze wartości urzeczywistnienie wolności i podmiotowości jednostki. Po rozpadzie ZSRR perspektywy rozwoju Rosji wydawały się nowym elitom politycznym, wykorzystującym liberalne i demokratyczne hasła dla legitymizacji swoich działań, przesądzone – postępująca integracja do systemu wysokorozwiniętych państw Zachodu. Szanse rozwoju Rosji upatrywano w powielaniu wzorców zachodnioeuropejskich i urzeczywistnieniu w warunkach rosyjskich Zachodniego modelu społeczno-politycznego. Proeuropejsko nastawione elity społeczno-polityczne uznały za najważniejsze zadanie dla społeczeństwa rosyjskiego zachowanie i włączenie w nurt cywilizacji europejskiej całego eurazjatyckiego obszaru Rosji. Prozachodnia postawa elit politycznych prowadziła do upowszechnienia się coraz większej znajomości i akceptacji w świadomości społecznej, wartości cywilizacyjnych świata zachodniego, w tym m.in. uznanie znaczenia praw i wolności obywatelskich oraz budowy społeczeństwa obywatelskiego dla rozwoju kraju.

Urzeczywistnianie modelu poliarchii zachodniej i takich wartości cywilizacyjnych, jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja, odideologizowanie życia politycznego, demokracja partycypatywna dokonywało się w Rosji w szczególnych warunkach. Kraj ten osiągnął bowiem w procesie rozwoju dziejowego odrębność cywilizacyjną m.in. dzięki zmitologizowanemu pojmowaniu roli mocarstwowości, a także specyficznemu modelowi sprawowania władzy. W rzeczywistości rosyjskiej doszło do załamania się „trzeciej fali demokratyzacji”. Było to efektem procesu, który Samuel Huntington przewidział, pisząc na początku lat dziewięćdziesiątych pracę poświęconą przyczynom i przebiegowi trzeciej fali demokratyzacji. Huntington, obserwując postępującą demokratyzację świata zwracał jednocześnie uwagę, iż może dojść także do trzeciej fali odwrotu od demokracji i napisał, iż jednym z powodów takiego odwrotu mogą stać się systemowe niepowodzenia w skuteczności działań rządów demokratycznych, które mogą podważyć ich legitymizację. Utrzymująca się niemożność zapewnienia dobrobytu, powodzenia, sprawiedliwości, porządku wewnętrznego lub bezpieczeństwa wewnętrznego może podważyć legitymizację rządów demokratycznych. Huntington zwracał uwagę, iż wraz

z odejściem w niepamięć niepowodzeń autorytaryzmu, niezadowolenie wywołane niepowodzeniami demokracji będzie się zwiększało¹⁶.

Załamanie się trzeciej fali demokratyzacji w Rosji i odejście od prób urzeczywistnienia w Rosji zasad związanych z modelem poliarchii zachodniej związane było przede wszystkim z sytuacją wewnętrzną, w jakiej znalazła się Federacja Rosyjska na początku lat dziewięćdziesiątych. Wprowadzenie radykalnych reform gospodarczych, opierających się na bezkrytycznej wierze w dobroczynne działanie wolnego rynku, bez liczenia się ze społecznymi konsekwencjami skutkowało wzrostem braku akceptacji społecznej wobec zmian systemowych. Brak zabezpieczenia społecznego, szerzące się bezrobocie i rozwarstwienie społeczne towarzyszące reformom gospodarczym zagroziły procesom demokratycznej transformacji. Patologie okresu transformacji doprowadziły do sytuacji, w której idee demokracji, wolności, wolnej konkurencji stały się dla Rosjan równoznaczne z bezprawiem, chaosem i pogłębiającymi się nierównościami społecznymi. Paradoksem rosyjskiej transformacji ustrojowej stał się fakt, iż współcześni Rosjanie, porównując Federację Rosyjską z okresem istnienia Związku Radzieckiego dochodzą do wniosku, iż w okresie istnienia ZSRR cieszyli się większymi swobodami i bezpieczeństwem. Natomiast transformacja ustrojowa zapoczątkowana przez prozachodnich polityków doprowadziła do masowej pauperyzacji społeczeństwa, zniszczenia podstaw systemu społeczno-gospodarczego, odebrania Rosjanom godności i zniszczenia ZSRR.

Apogeum kryzysu miało miejsce pod koniec lat dziewięćdziesiątych, kiedy to permanentny kryzys polityczny państwa, związany m.in. z chorobą prezydenta Jelcyna, która uniemożliwiała mu kierowanie państwem, w połączeniu z głębokim kryzysem gospodarczym i załamaniem się produkcji przemysłowej spowodowały, iż państwo znalazło się na krawędzi chaosu. W powszechnym odczuciu było to efektem transformacji ustrojowej, a zwłaszcza źle przeprowadzonych reform gospodarczo-politycznych i próby narzucenia Rosji modelu poliarchii zachodniej bez próby zrozumienia specyfiki Rosji. Uznano, iż hasła liberalizacji i demokratyzacji zamiast przynieść spodziewaną poprawę bytu doprowadziły do rozpadu państwa, kryzysu społeczno-gospodarczego, upadku autorytetu władzy i stworzenia oligarchiczno-klanowego systemu rządów. W tej sytuacji nastąpił powrót do zakorzenionych w rosyjskiej tradycji

¹⁶ S. Huntington, op. cit., s. 291.

politycznej bardziej etatystycznych koncepcji zarządzania państwem, nastąpił powrót do centralizacji władzy i przejęcie odpowiedzialności za rozwój kraju przez centralnie kierowaną administrację państwa.

Odwroćenie negatywnych tendencji w rozwoju Federacji Rosyjskiej zostało zapoczątkowane wraz z objęciem w marcu 2000 r. urzędu prezydenta przez Władimira Putina. Zapoczątkował on procesy recentralizacji i odbudowy autorytetu władzy centralnej w kraju. Zmiany wprowadzano pod hasłem „dyktatury prawa i wzmocnienia pionowej struktury władzy” co stało się synonimem centralizacji¹⁷. Jednym z priorytetów polityki wewnętrznej Władimira Putina stała się reorganizacja władzy państwowej podjęta przede wszystkim z zamiarem wzmocnienia pozycji władz centralnych w państwie. Przejęcie władzy przez Władimira Putina rozpoczęło w Rosji proces określany jako „powrót państwa”. Przełamany został kryzys centralnych instytucji władzy oraz wzmocnieniu uległ ich autorytet zarówno w społeczeństwie, jak i wśród regionalnych elit. Jednym z priorytetów polityki wewnętrznej stała się reorganizacja władzy państwowej z zamiarem wzmocnienia władzy centrum. Zgodnie z wytyczonymi priorytetami, jedną z pierwszych reform politycznych zainicjowanych przez prezydenta Putina było wprowadzenie nowego podziału administracyjnego państwa na siedem okręgów federalnych obejmujących swoim zasięgiem kilkanaście podmiotów federacji. Ich zadaniem było ukrócenie samowoli regionalnych elit i podporządkowanie regionów decyzjom władz centralnych. W 2004 r., prezydent Putin dysponując bardzo dużym poparciem i legitymizacją społeczną dla swoich reform zdecydował się na zmiany w systemie powoływania szefów jednostek administracyjnych, znosząc bezpośrednie wybory szefów regionów i zastępując je jednolitym (wspólnym dla wszystkich podmiotów federacji) mechanizmem mianowania szefów podmiotów federacji przez lokalne parlamenty na wniosek prezydenta.

Reformie administracyjno-terytorialnej towarzyszył proces wzmacniania władzy ośrodka prezydenckiego i ograniczenia wpływów regionalnych „klanów” politycznych, oligarchów, a także wszelkiej antykremlowskiej opozycji. Jednym z elementów strategii politycznej stało się stworzenie silnego ugrupowania politycznego, które skutecznie zmonopolizuje sprawowanie władzy w państwie i będzie stanowić zaplecze politycz-

¹⁷ A. Skrzypek, *Smuta końca XX wieku*, w: *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego, A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 78.

no-organizacyjne urzędującego prezydenta i rządu. Takim ugrupowaniem politycznym stała się partia Jedna Rosja będąca koalicją różnych grup interesów, przedstawiciele biurokracji państwowej, przedstawiciele wojska, służb specjalnych, mass mediów, a także przedstawiciele świata gospodarki. Składa się ona obecnie przede wszystkim z technokratów, elit politycznych uwikłanych w procesy dystrybucji władzy, zarówno na szczeblu regionalnym, jak i centralnym, a w swej działalności korzysta z pomocy aparatu administracyjnego państwa i autorytetu władz centralnych.

Podczas drugiej kadencji prezydenckiej Władimira Putnia nastąpiło uspokojenie sytuacji wewnętrznej. Pojawienie się silnego ośrodka władzy centralnej umożliwiło wzmocnienie autorytetu państwa i przezwyciężenia kryzysu wewnętrznego, co jednocześnie zbiegło się z koniunkturą światową na surowce energetyczne, która zapewniła rządzącym Rosją środki niezbędne do poprawy sytuacji gospodarczej oraz podniesienia poziomu życia obywateli, co z kolei zapewniło wsparcie opinii publicznej dla kierunku przemian. Reżim polityczny w Rosji uległ konsolidacji, nabierając specyficznych cech, które oddaliły go od modelu poliarchii zachodnich. Cechą charakterystyczną dla Rosji stało się istnienie wyraźnego politycznego centrum, wokół którego nastąpiła koncentracja władzy (urząd prezydenta); pojawienie się silnej partii rządzącej, która całkowicie zdominowała scenę polityczną przy jednoczesnym zmarginalizowaniu ruchów i partii opozycyjnych. Władze państwowe zaczęły przykładać szczególną uwagę do kwestii rozwoju gospodarczego podkreślając, iż priorytetem jest rozwój ekonomiczny, który wymaga profesjonalnego zarządzania państwem, który może zapewnić tylko silna władza centralna. Tym elementom towarzyszyła jednocześnie akceptacja społeczna i poparcie dla „silnego” rządu. Reżim polityczny Federacji Rosyjskiej zbliżył się do modelu określanego w literaturze przedmiotu jako „ustroje Azji Wschodniej”. Władze rosyjskie uznały ten model za efektywniejszy dla państwa rosyjskiego niż model poliarchii zachodniej, który usiłowano wprowadzić w Rosji na początku lat dziewięćdziesiątych.

Wraz ze stabilizacją reżimu politycznego i zmianą sposobu organizowania władzy publicznej i stosunków władza – obywatele pojawiały się także próby legitymizowania wprowadzonych zmian. Rosyjskie przemiany polityczne zostały negatywnie ocenione w środowisku zewnętrznym. Amerykańska organizacja Freedom House, która corocznie publikuje ranking państw w kategorii wolności i demokracji oceniając przestrzeganie i ochronę praw politycznych i swobód obywatelskich w 2003 r.

ocenila Rosję jako kraj częściowo wolny, a już w 2004 r. jako kraj bez wolności. W odpowiedzi na wysuwane wobec władz rosyjskich oskarżenia o niedemokratyczny i autorytarny kierunek zmian w środowisku skupionym wokół prezydenta Putina zaczęła kształtować się koncepcja tzw. „demokracji suwerennej”, która miała stanowić uzasadnienie dla kierunku przemian politycznych i odrzucenie zarzutów o autorytarny charakter reżimu politycznego kształtującego się w Federacji Rosyjskiej pod rządami Władimira Putina. Koncepcja demokracji suwerennej zakłada, że: 1) Rosja będzie dążyć do rozwoju systemu, który opiera się na klasycznych zasadach demokratycznych; 2) instytucje demokratyczne będą kształtować się zgodnie z rosyjskimi doświadczeniami historycznymi i specyfiką kulturową; 3) Rosja samodzielnie rozwinie demokratyczne instytucje i określi, co jest demokratyczne, przeciwstawiając się ingerencjom zewnętrznym; 4) Rosja sama określi swoją politykę wewnętrzną i międzynarodową¹⁸. W rosyjskim wewnętrznym dyskursie wokół organizacji życia państwowego zaczęto także wprost odnosić się do wzorców krajów azjatyckich sugerując, iż model polityczny tych krajów jest bardziej funkcjonalny dla społeczeństw zamieszkujących obszar byłego ZSRR. Jednym ze współczesnych rosyjskich uczonych, który podjął tą problematykę był Kamaludin Gadżijew pisał, iż w regionie Azji Wschodniej, w wyniku jego gwałtownego rozwoju, pojawiła się „nowa azjatycka idea”, która może stać się dla wielu współczesnych społeczeństw (w tym także dla Rosji) alternatywą wobec europejskiego uniwersalizmu. Gadżijew zwracał uwagę, iż główne wartości cywilizacji azjatyckiej opierają się na: 1) rodzinie, jako optymalnym modelu organizacji społeczeństwa i systemu władzy; 2) priorytecie grupowych interesów nad interesami indywidualnymi, co oznacza, iż indywidualne prawa i wolności muszą zostać pogodzone z odpowiedzialnością przed zbiorowością; 3) organicznym pojmowaniem społeczeństwa, w którym państwo występuje jako główny gwarant jego podstawowych interesów; 4) priorytet służby dla dobra wspólnoty przed polityczną konkurencją; 5) wzajemna odpowiedzialność ludzi wobec drugiego człowieka¹⁹. Idee

¹⁸ Por. W. Tret’iakow, *Suwerennaja demokratija*, „Rossijskaja Gazeta” z dn. 28 kwietnia 2005; V. Dunaeva, *Demokracja suwerenna – nowa ideologia Kremla*, „Nowe Państwo” 2007, nr 1, s. 83–84; A. S. Makarychev, *Russia search for international identity through the sovereign democracy concept*, „International Spectator” 2008, vol. 43, nr 2, s. 49–62.

¹⁹ K. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 294, 304.

te będące podstawą „azjatyckiej demokracji” mogą stać się alternatywą rozwojową wobec modelu zachodnioeuropejskiego i Azja, która łączy sukces gospodarczy z własną „azjatycką ideą” stanowi ważny biegun współczesnego świata, który nie jest już zdominowany tylko i wyłącznie przez cywilizację zachodnioeuropejską. Inny ze współczesnych rosyjskich uczonych Aleksander Panarin pisał, iż poza tradycyjnym Orientem reprezentowanym przez świat turecko-muzułmański istnieje jeszcze „nowy Orient”. Wschód jest już nie tylko tradycyjny, egzotyczny, konserwatywny, zacofany, fundamentalistyczny, „klasyczny”, ale istnieje także nowy nowoczesny, postindustrialny Wschód. „Azjatyckie tygrysy”, które powstały w regionie Azji i Pacyfiku są atrakcyjne dla społeczności Eurazji ze względu na występującą tam kombinację sukcesu ekonomicznego z silnym autorytarnym reżimem państwowym zgodnym z tradycyjnymi wartościami społeczności azjatyckich. „Nowa Azja” dorównująca Europie pod względem rozwoju ekonomicznego jest jednocześnie odmienna w sferze wartości politycznych i duchowych. Model polityczno-gospodarczy regionu Azji i Pacyfiku, mimo krytyki, z którą się spotyka, jest bardzo atrakcyjny. Ekonomiczny sukces krajów Azji Wschodniej powoduje, iż model ustrojów Azji Wschodniej może być postrzegany jako alternatywa dla atlantyckiego paradygmatu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Przejmując rozwiązania modelu azjatyckiego i wchodząc w sojusz z krajami tego regionu, np. z Chinami Rosja znów mogłaby stać się atrakcyjnym partnerem dla ludów Azji Środkowej i Kaukazu²⁰.

Koncepcja suwerennej demokracji sugeruje, iż istnieje specyficzny zestaw „rosyjskich wartości”, które powinny być podstawą organizacji ładu społeczno-politycznego państwa rosyjskiego. Prace politologów, takich jak Gadżijew i Panarin zwracają zaś uwagę, na bliskość „wartości rosyjskich” i „wartości azjatyckich”, wokół których zostały zorganizowane systemy polityczne krajów Azji Wschodniej, które osiągają wysoki poziom rozwoju gospodarczego doganiając kraje Zachodu i stanowiąc dla nich alternatywę. Z tego też względu Rosja powinna zwrócić się ku modelowi rozwojowemu charakterystycznemu dla ustrojów Azji Wschodniej.

²⁰ Por. A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI wieku*, w: *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 59–60.

Trzeba podkreślić, że odrzucenie przez Rosję modelu poliarchii zachodniej nie jest wynikiem „predyspozycji kulturowych”, autorytarnych tradycji, zakorzenionego w mentalności narodowej przyzwyczajenia do rządów „silnej ręki”, ale wynikają raczej z faktu życia w sytuacji, w której hasła liberalizacji i demokratyzacji zamiast przynieść spodziewaną poprawę bytu doprowadziły do rozpadu państwa, kryzysu społeczno-gospodarczego, upadku autorytetu władzy i stworzenia oligarchiczno-klanowego systemu rządów²¹. W obliczu sukcesów polityczno-gospodarczych „azjatyckich tygrysów” kraje nowych demokracji otrzymały alternatywny wzorzec organizacji życia publicznego i stanęły przed wyborem modelu ustroju politycznego poliarchia zachodnia vs ustroje Azji Wschodniej. Kraje, w których proces transformacji ustrojowej przebiegał bez większych zakłóceń pozostały przy modelu poliarchii zachodniej. Natomiast kraje, w których procesy demokratyzacji i budowy wolnego rynku doprowadził do silnego wewnętrznego kryzysu intensyfikującego konflikty społeczne i popularyzującego rozwiązania, które mogły zostać narzucone przez rządy o charakterze zbliżonym do rozwiązań autorytaryzmu, zaczęły szukać rozwiązań alternatywnych wobec realizowanego na początku lat dziewięćdziesiątych modelu rządów demokratycznych. Wydaje się, iż państwa byłego bloku wschodniego można podzielić na kraje, które przybliżają się do urzeczywistnienia wartości poliarchii zachodnich oraz na te, które stopniowo odchodzą od tego modelu w kierunku urzeczywistnienia raczej wartości związanych z tzw. ustrojami Azji Wschodniej. Pierwszą grupę stanowią państwa, które na początku XXI w. stały się członkami Unii Europejskiej, drugą zaś stanowią kraje Wspólnoty Niepodległych Państw, w których organizacja życia publicznego bardzo wyraźnie odbiega od zachodnich demokracji.

W przypadku tych pierwszych państw, wsparcie ze strony krajów Zachodniej Europy zakończone wstąpieniem do Unii Europejskiej przyniosło stabilizację wewnętrzną i środki konieczne na przeprowadzenie transformacji ustrojowej. Natomiast kraje WNP borykały się z dużo większymi trudnościami, co w wielu wypadkach skutkowało głębokim kryzysem wewnętrznym. W efekcie większości krajów WNP mamy obecnie do czynienia z reżimami autorytarnymi, czy też semi-autorytarnymi. Nawet w tych krajach WNP, które przyjęły za swój strategiczny

²¹ E. Carnaghan, *Thinking about democracy: interview with Russian citizens*, „Slavic Review” 2001, nr 2, s. 363.

cel zbliżenie do krajów UE, takich jak Gruzja, Mołdawia i Ukraina, organizacja władzy publicznej i relacje społeczeństwo–państwo dalekie są od modelu poliarchii zachodniej. Wydaje się, iż dla krajów powstałych po upadku ZSRR bardziej funkcjonalnym modelem reżimu politycznego stał się model określany jako „ustroje Azji Wschodniej”. Model ten zapewnia stabilizację władzy politycznej w okresie transformacji ustrojowej, odpowiada zakorzenionym w mentalności i kulturze politycznej wyobrażeniom o władzy, a co najistotniejsze jest szczególnie funkcjonalny z punktu widzenia elit politycznych i administracji państwowej będących głównym animatorem życia społeczno-politycznego. Nie należy tego procesu traktować jako jednoznacznie negatywnego, gdyż jak pisał w 2004 r. Francis Fukuyama wzmocnienie państwa stanowi jedno z najważniejszych zadań wspólnoty międzynarodowej, a to dlatego, że słabe lub niewywiązujące się ze swych funkcji państwa stanowią źródło wielu najbardziej dotkliwych problemów współczesnego świata – począwszy od biedy, przez AIDS i narkotyki, po terroryzm²². Tak więc przyjęcie modelu politycznego określanego jako „ustroje Azji Wschodniej” może przynieść wzmocnienie władzy i uspokojenie sytuacji wewnętrznej, koniecznej do przeprowadzenia reform wewnętrznych, które są wstępnym warunkiem, aby kraje takie jak Gruzja, Federacja Rosyjska, czy też Ukraina mogły podjąć próbę budowy instytucji politycznych i urzeczywistnienia wartości związanych z modelem poliarchii zachodniej.

**Russia – in search of a model of a political regime:
‘Western polyarchy’ or ‘Asian democracy’**

Summary

One of the fields of interest of modern political science involves the process of transformation of political systems, understood as the transition from nondemocratic to democratic systems. One of the countries undergoing such a political transformation is the Russian Federation, which in the nineteen-nineties faced the need to reject the model of the socio-political system of the Soviet Union, and to adjust to the emerging global civilization dominated by the models originating in West European countries. The paper emphasizes that, on account of the difficulties related to the

²² F. Fukuyama, *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005, s. 9.

process of political transformation, at the beginning of the new millennium West European models began to be supplanted by the models of Asian countries enjoying impressive economic growth while maintaining paternalist and authoritarian mechanisms of power. The author of the paper stresses that the political system of the modern Russian Federation is a particular mix of European and Asian models. Its functioning does not resemble the political regimes of polyarchy as much as those described as 'Asian democracies'. The author indicates that given the present developmental stage of the Russian Federation, this models appears to be more practical and adequate in the political and cultural reality of modern Russia.

